

Каландаров Равшан Абдукаюмович,

Тошкент молия институти «Иқтисодиёт, бошқарув, солиқлар ва суғурта» кафедраси катта ўқитувчиси, “Таълим сифатини назорат қилиш” бўлими бош мутахассиси

МАМЛАКАТИМИЗДА ИНСТИТУЦИОНАЛ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ДИНАМИКАСИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

УЎК: 330.6.12

КАЛАНДАРОВ Р.А. МАМЛАКАТИМИЗДА ИНСТИТУЦИОНАЛ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ДИНАМИКАСИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

Ушбу мақолада институтлар ва институционал ўзгаришларга ҳамда уларнинг динамикасига турли хил қарашлар ўрганилган. Институционал ўзгаришларнинг динамикасига таъсир этувчи омиллар таҳлил этилган. Институционал ўзгаришларнинг Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг реал сектордаги ривожланиш жараёнидаги ролини очиб берилган. Институционал ўзгаришларга баҳо беришда иқтисодий эркинлик индекси кўрсаткичлари асос қилиб олинган.

Калит сўзлар: институт, институционал ўзгаришлар, институционал ўзгаришлар динамикаси, экзоген омиллар, эндоген омиллар, комплекс характердаги омиллар, иқтисодий эркинлик индекси кўрсаткичлари.

КАЛАНДАРОВ Р.А. ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ДИНАМИКУ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В НАШЕЙ СТРАНЕ

В данной статье рассматриваются различные взгляды на институты и институциональные изменения и их динамику. Анализируются факторы, влияющие на динамику институциональных изменений. Выявлена роль институциональных изменений в развитии реального сектора национальной экономики Узбекистана. На основе Индекса экономической свободы дана оценка институциональных изменений.

Ключевые слова: институт, институциональные изменения, динамика институциональных изменений, экзогенные факторы, эндогенные факторы, факторы комплексного характера, показатели индекса экономической свободы.

KALANDAROV R.A. FACTORS AFFECTING THE DYNAMICS OF INSTITUTIONAL CHANGE IN THE COUNTRY

In the article is discussed different perspectives on institutions and institutional changes and their dynamics. Factors influencing the dynamics of institutional change are analyzed. The role of institutional change in the development of the national economy of Uzbekistan in the real sector is revealed. The Economic Freedom Index is used to assess institutional change.

Keywords: institution, institutional changes, dynamics of institutional changes, exogenous factors, endogenous factors, factors of complex nature, indicators of economic freedom index.

1. Кириш.

Ижтимоий ҳаётнинг ҳозирги шароитида институционал ўзгаришлар кўлами кенгайиб, уларнинг инсон фаолиятининг барча соҳаларига чуқур кириб бориши кузатилмоқда. Бунга асосий сабаб иқтисодиётнинг ҳар бир соҳасида бевосита ишчи кучи ва ақлий меҳнат маҳсулотлар ҳал қилувчи ўрин эгаллаши ҳамда мулкчилик ҳуқуқларининг ўзгаришидир. Бу эса занжир реакцияси сингари бутун ижтимоий-иктисодий тизимга тарқалмоқда. 2017 йилдан бошлаб қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сон Фармони республикамида бир қатор институционал ўзгаришларни амалга оширилишига сабабчи бўлди.

Жаҳон ҳамжамияти тарихи институционал жараёнлар динамикасига таъсир қилувчи учта асосий омиллар грухи мавжудлигини исботлайди, улар: эндоген ва экзоген омиллар ҳамда уларнинг комплекс таъсири.

Институционал ўзгаришларга таъсир қилувчи экзоген омилларга асосан жаҳон миёсида нархлар кўтарилиши, товар ва пул бозори ўртасидаги номутаносибликлар, экспорт ва импортдаги фарқларни киритиш мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, дунё иқтисодиётидаги глобаллашув жараёнининг чуқурлашуви - экзоген омилларнинг ўрнини янада ошироқда. Экзоген омиллар иқтисодиётга, хусusan, реал секторга таъсир этиб, циклик тебранишларни ҳосил этади. Экзоген омилларни салбий таъсири реал сектор кўрсаткичларининг пасайишига сабабчи бўлиб, товар ва хизматлар бозорида мувозанатликни издан чиқаради.

Охириги йилларда жаҳон иқтисодиётдаги турғунлик ҳам айнан экзоген омиллар сабабида вужудга келди ва институционал ўзгаришларни амалга ошириш заруриятини келтириб чиқарди. Жумладан, Covid-19 юзага келтирган пандемия сабаб, мамлакатлар ўртасидаги логистика тизимињинг ишдан чиқиши, чегараларнинг ёпилиши, хом ашё ва тайёр маҳсулотлар нархининг кескин кўтарилишига, баъзи импорта асосланган ишлаб чиқаришларнинг тўхтаб қолишига олиб келди.

Институционал ўзгаришларнинг эндоген омиллари - бу мавжуд институционал вазиятнинг ўзгаришига ҳисса қўшадиган ички рафбатлантириш

омиллари. Уларга асосан иқтисодий характердаги ижтимоий йўналтирилган омиллар киради. Бу тадбиркорлар ва аҳолининг вазиятни ўзгартиришга бўлган иштиёқи бўлиб, фаровонлик даражасини оширишга интилиш, шунингдек, маълум ахлоқий ва маданий қадриятлар доирасида маънавий ривожланишга интилишларидан иборат. Ҳар қандай мамлакат тарихидаги одамларнинг ихтирочилик ва новаторлик фаолиятига асосланиб ҳар қандай шаклда инновацияларга интилиши ҳам институционал ўзгаришларнинг эндо-ген омиллари бўлиб хизмат қиласи.

Комплекс характердаги омиллар - бу институционал ўзгаришларнинг ўзаро боғлиқ бўлган эндоген ва экзоген омилларнинг турли комбинациясидир. Уларнинг комплекс таъсири натижасида умумий иқтисодиётдаги ўзгаришларнинг кучайиши ва институционал вазиятнинг сезиларли даражада силжишига олиб келади. Бундай синергетик таъсирнинг намоён бўлиши, масалан, Кондратьев тўлқинининг қуйи нуқтасида ёки табиатнинг ҳалокатли таъсирга эга исталмаган иқлим ҳодисалари билан табиий оғат ҳудудлари учун хос бўлган ишлаб чиқаришнинг турғунлигига тўғри келиши мумкин.

2. Илмий муаммонинг қўйилиши.

Институционал ўзгаришлар иқтисодиётда ЯИМ ўсишга таъсири сифатида кечса, у билан баробар реал секторга бўлган ёндашувлар ҳам бутунлай ўз шаклини кенгайтирди. Жумладан, "Халқаро иқтисодиёт луғати"да иқтисодий ўсишга "узоқ вақт давомида иқтисодиётнинг товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва аҳоли фаровонлигини таъминлаш қобилиятининг ошиши" деб таъриф берилган. Мазкур таъриф, иқтисодий ўсишга даврий тебранишлар жараёнида рўй берадиган асосий турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг узоқ муддатли ўсиш тенденцияси сифатида қаралади. Ушбу ёндашув 2004 йилда Нобель мукофоти совриндорлари Ф.Кудланд ва Е.Прескоттларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган. Уларнинг фикрича, технологик ютуқлар, яъни узоқ муддатли истиқболда иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи технологик ривожланишнинг ижобий тенденцияларидан қўра қисқа муддатли циклик тебранишлар ЯИМ ҳажмининг ўзгаришига олиб келади. Натижада узоқ муддатли иқтисодий ўсиш ва қисқа муддатли циклик тебранишларни бирлаштирган ҳолда таҳлил қилиш орқали, ялпи ишлаб

чиқаришда тебранишларнинг асосий омили сифатида технологик ўзгаришларни кўрсатиб беришди.

Г.Б.Кляйнер замонавий иқтисодий ўсишни марказли, қисмларга ажратилган, тармоқлараро тарқалиш билан таъминланмаган ҳамда бунда ўсиш натижалари табиатан тизимли эмас, ташкилий ва технологик янгиликларда ўз аксини топмаган ва жамиятнинг ижтимоий ривожланишига олиб келмайди, деб ҳисоблайди.

Институционал иқтисодиётнинг категорияларидаги жиддий тафовутлар, бизнинг фикри-мизча, реал секторни ва умуман мамлакат ЯИМни ўсишини таъминловчи институционал ўзгаришларни кенгроқ таҳлил қилиш учун Д.Норт томонидан институтларнинг берилган таърифидаги "имкониятлар-чеклашлар" тизимини тадқиқ қилишни талаб этилади. У институтларни "расмий қоидалар, норасмий чеклашлар ва чеклашлар самарадорлигини таъминлаш усуслари" ёки "уларни амалга оширилишни таъминлайдиган қоидалар, механизмлар ва одамлар ўртасидаги такрорланувчи ўзаро муносабатларни шакллантирадиган қоидалар ва механизмлар" деб таърифлайди. Шунингдек, Д.Нортнинг айтишича: "Институтлар – бу ўйин қоидалари, ташкилотлар – бу умумий мақсадлар билан боғланган шахслар гурухлари"дир. Демак, улар мамлакатдаги реал секторни белгилаб берадиган йўналишларни амалга оширади ва татбиғи жараёнида қоидалар ва чекловларнинг тўпламларини ўзгартиради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг реал сектордаги ривожланиш жараёнидаги институционал ўзгаришларнинг ролини тақиқ этиш, бунда кечаетган ўзгаришларга иқтисодий эркинлик индекси кўрсаткичларидан кенг фойдаланган холда баҳо бериш муҳим аҳамият касб этади.

3. Тадқиқот методологияси.

Мақолада иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишнинг анализ, синтез, статистик, жадвал, дедукция усусларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар мұхоммаси.

Биз институционал ўзгаришларга юқорида қайд этилган омиллар таъсир даражасини жаҳон бўйича ҳисоб-китобни амалга оширадиган индекслар орқали таҳлил қилишимиз мумкин. Улар қаторига:

- жаҳон глобал рақобатлашув индекси. У Institute of Management Development (Швейца-

рияning Лозанна шаҳрида жойлашган) томонидан таҳлил қилиниб, мамлакат реал секторини рақобатбардошлиқ даражасини аниқлаш билан шуғулланади. Унда 333 та кўрсаткични ўзида жамлаган иқтисодиёт ҳолати, давлат самарадорлиги, ишбилармонлик соҳасининг ҳолати ва инфратузилма ривожланганлик даражаси таҳлил қиласди. Ўзбекистон бу рейтингга кирмаганлиги сабабли биз уни таҳлил қила олмадик;

- глобал инновацион индекс. У INSEAD халқаро бизнес-мактаб, Cornell University - Корнел университети, World Intellectual Property Organization – Интеллектуал мулк бўйича халқаро ташкилот томонидан таҳлил қилинади. Бизга ундаги таркибий субиндекси бўлган "Бошқарув институтлари сифати"ни таҳлил қилиш муҳимдир;

- иқтисодий эркинлик индекси. Бу индекс Heritage Foundation ва The Wall Street Journal ҳамкорлигига 1995 йилдан бўён юритилади. Мамлакатда реал секторни институционал ўзгаришда мулкчилик муносабатларини таҳлил қилишимизда айнан мазкур индексни кўриб ўтишимиз муҳимдир.

Реал секторни институционал ўзгаришларда омилларни таҳлил қилишда "Глобал инновацион индекс" таркибига кирувчи "Бошқарув институтлар сифати" субиндексини таҳлил қилиб ўтишимиз муҳимдир. "Бошқарув институтлар сифати" субиндекси ўз ичига З кўрсаткични:

- мамлакатдаги сиёсий муҳит. У 2015 йилгача ўз ичига сиёсий ва операцион барқарорлик, ҳукуматнинг самарадорлиги ва матбуот эркинлигини олган. 2015 йилдан сўнг сиёсий муҳитни аниқлашда охирги кўрсаткич таҳлили олиб ташланган;

- меъёрий муҳит. У ўз ичига норматив сифат, ҳуқуқ устуворлиги, ишдан бўшаҳ ҳаражатларни олади;

- ишбилармонлик муҳити. У 2020 йилгача ўз ичига бизнесни йўлга кўйишнинг соддалиги, банкротликни ҳал этишининг соддалиги, солиқларни тўлаш қулайлигини олган. 2020 йилдан бошлаб солиқларни тўлаш қулайлиги кўрсаткичи чиқиб кетган (1-жадвал).

1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатмоқдаки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилаётган институционал ўзгаришлар юқори баҳоланиб, бошқарув институтлари субиндекси 2012 йилги 34,4 баллдан 2021 йилда 55,8 баллга кўтарилди. Бу мамлакатимизни рейтингда 34 поғонадаги 128

1-жадвал. Ўзбекистоннинг “Глобал инновацион индекс” таркибига кирган “Бошқарув институтлар сифати” субиндекси¹

СОЛИҚ СИЁСАТИ / НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА

29

№	Индикатор	Йиллар						Рейтинг ўзга-риши
		2012	2013	2014	2015	2020	2021	
1	2	1	2	1	2	1	2	1
1	Бошқарув институтлар сифати	34,4	128	45,4	126	46,1	124	49
1.1	Сиёсий мухит	34,6	128	36,1	131	36,1	134	33,3
1.1.1	Сиёсий ва операцион барқарорлик (Political and operational stability)	46,6	106	51,2	101	52,9	97	50,6
1.1.2	Хукуматнинг самарадорлиги (Government effectiveness)	20,0	119	17,3	120	15,8	129	16,1
1.1.3	Матбуот эркинлиги (Press freedom)	37,2	126	39,6	133	39,6	136	36
1.2	Меъёрий муҳит	42,2	129	45,0	123	45,2	123	45,7
1.2.1	Норматив сифат (Regulatory quality)	11,4	139	8,0	140	6,7	141	4,4
1.2.2	Хукуқ устуворлиги (Rule of law)	11,4	139	9,7	139	11,5	138	15,6
1.2.3	Ишдан бўшаҳ харажатлари (Cost of redundancy dismissal)	21,7	95	17,3	82	17,3	81	17,4
1.3	Ишибилармонлик муҳити	26,6	117	55,0	99	56,9	93	67,9
1.3.1	Бизнесни йўлга кўйишнинг соддалиги (Ease of starting a business)	37,4	88	87,0	54	92,5	22	89,0
1.3.2	Банкротликни ҳал этишининг соддалиги (Ease of resolving insolvency)	25,8	104	41,4	64	42,2	55	46,5
1.3.3	Соликларни тўлаш кулагилги (Ease of paying taxes)	16,5	117	36,7	135	36,1	134	68,3

¹ WIPO Всемирная организация интеллектуальной собственности. Глобальный инновационный индекс <https://www.wipo.int/publications/ru/series/index.jsp?id=129>. 2011, 2016-2019 йилларда ёзлон қилинган хисоботда Узбекистон рейтингинга киритилмаган. (1)-балл, (2)-рейтинг, (м/э)-мавжуд эмас.

ўриндан 94 ўринга кўтарилиб олишга имконият яратиб, қуидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланади:

- мамлакатда бизнес юритиш муҳитининг яхшиланишига олиб келди;
- хорижий инвесторларнинг инвестицион қарорларни қабул қилишда кафолатларни ошириди;
- мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обўйининг ошиши ҳамда турли “қора рўйхат”лардан чиқарилиши кузатилмоқда;
- мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлик даражаси ортмоқда.

“Бошқарув институтлари сифати” таркибига киравчи сиёсий муҳит кўрсаткичи 2012-2021 йиллар мобайнида субиндекс билан пропорционал ўзгарди. Рейтингда 33 поғона 34,6 балл 128 ўриндан 47,6 балл 95 ўринга кўтарилиш қайд этилди. Меъёрий муҳит кўрсаткичи нисбатан паст суръатлар билан ўсиб, 42,2 балл 129 ўриндан 49,9 балл 107 ўринга кўтарилиди. Бу рейтингда 22 поғона кўтарилиш кузатилди. Ишбильармонлик муҳити кўрсаткичининг ўзгариши юқори баҳоланиб, рейтингда 45 поғона ўшиш рўй берди. Кўрсаткич 26,6 балл 117 ўриндан 69,8 балл 72 ўринга кўтарилиди. Шу жумладан, бизнесни йўлга қўйишнинг соддалиги кўрсаткичи 80 поғона кўтарилиб, ўшиш суръати ва мутлақ даражада энг юқори 37,4 балл 88 ўриндан 96,2 балл 8 ўринга эришди. Юқоридаги кўрсаткичларнинг ўсиши миллий иқтисодиётнинг либераллаштирилиши; валюта, солиқ ва мажбурий тўловлар тизимидағи ислоҳотлар; давлатнинг иқтисодиётдаги ўрнининг камайиши ва тадбиркорлик фаолиятига берилаётган эркинликлар ҳисобига эришилди.

2021 йилдаги ҳисоботда “Бошқарув институтлари сифати” субиндексида Эстония 81,1 балл 22 ўрин, Латвия 78,9 балл 29 ўрин, Қозоғистон 69,8 балл 45 ўрин, Озарбайжон 65,5 балл 58 ўрин, Россия 63,1 балл 67 ўрин, Молдова 59,8 балл 81 ўрин, Беларусия 57,8 балл 85 ўрин, Украина 56,2 балл 91 ўрин¹ эгаллади. Ўзбекистон бошқа давлатлар кўрсаткичи билан солиштирилганда нисбатан паст ўрин эгалламоқда. Бу эса мамлакатимизда институционал ўзгаришларнинг муҳим йўналишларини

¹ Global Innovation Index 2021. Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis. P.P. 30-31. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf

белгилаб олиш ва ислоҳотларни давом эттиришни зарур қилиб қўяди².

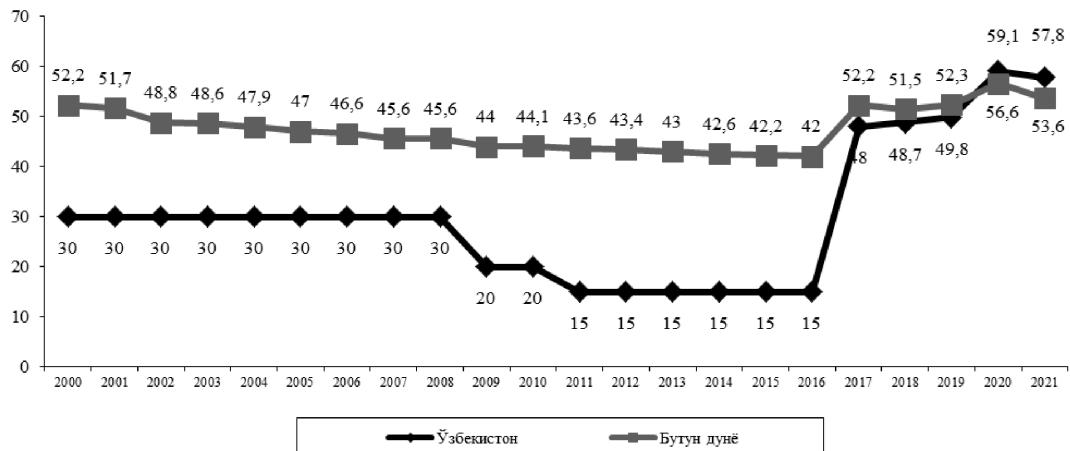
Мамлакатимизда мулкчилик муносабатларини амалга оширишга қаратилган қўлай муҳит ишбильармонлик даражасини янада институционал яхшиланишига қаратилмоқда. Бу ўринда ҳукуматнинг хусусий секторни ривожлантиришга имкон берувчи ва рағбатлантирувчи асосли сиёсати ва ҳукуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, амалга ошириш қобилиятини ўз ичига олади. Унинг ёрдами билан бозор иқтисодиёти тамойилларига зид бўлмаган чора-тадбирлар, масалан, нархлар даражаси ва банк секторини назорат қиласлик, тадбиркорлик, савдо муносабатларини ривожлантиришни ҳаддан ташқари тартибга солишлардан ҳоли бўлишлик амалга оширилади.

Иқтисодий эркинлик индексини ташкил этувчи кўрсаткичларни мамлакатимизда олиб борилаётган институционал ўзгаришларни намоён этувчи кўрсаткич деб олиш мумкин. Индекс 12 та (мулкчилик ҳукуқлари, суд хизмати самарадорлиги, ҳукумат яхлитлиги, солиқ юки, давлат харажатлари, фискал саломатлик, тадбиркорлик эркинлиги, меҳнат эркинлиги, пул эркинлиги, савдо эркинлиги, инвестиция эркинлиги, молиявий эркинлик) 4 гуруҳда: қонун устуворлиги, давлат аралашуви даражаси, тартибга солувчи самарадорлик, бозор очиқлиги кўрсаткичларида бирлаштирган. Индексда 186 мамлакат кўрсаткичлари акс этилади ва улар 100 балли тизимда баҳоланади. Индекс қиймати қанча юқори бўлса, давлатда иқтисодий жиҳатдан шунчалик эркинлик бўлади. Олинган баллар бўйича қуидагича гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 0-49,9 балл иқтисодиёт мутлақо эркин эмас;
- 50-59,9 балл иқтисодиёт асосан эркин эмас;
- 60-69,9 балл иқтисодиёт ўртача даражада эркин;
- 70-79,9 балл иқтисодиёт асосан эркин;
- 80-100 балл иқтисодиёт бутунлай эркин.

Мазкур кўрсаткичлар давлат органлари томонидан эълон қилинган расмий маълумотлар ва халқаро ташкилотларнинг (Жаҳон Банки, Халқаро валюта Фонди ва бошқа) рейтингларига асосланади. Ўзбекистон Иқтисодий эркинлик рейтингида 2021 йилги натижаси бўйича 6 поғона кўтарилиб,

² Муминов Н.Г., Хамраев О.Я. Концепция «нового государственного управления» и зарубежный опыт в сфере социального партнерства // Актуальные научные исследования в современном мире (Украина). № 6 (38), часть 4. 2018. С. 119-123.

1-расм. Ўзбекистон ва дунёда (ўртача) мулкчилик ҳуқуқлари кўрсаткичи¹.

58,3 балл билан 108 ўринни эгаллади. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон рейтингда сезиларли кўтарилишга, 2017 йил 148 ўриндан 2021 йил 108 ўринга, эришган бўлишига қарамай, нисбатан паст даражани эгаллаб келмоқда. Бу мамлакатимизни халқаро рейтингларда эгаллаган ўрнининг ошиши, Ўзбекистонни нафақат дунё даражасида тан олиниши, балки амалга оширилаётган институционал ўзгаришлар тўғри йўналишда олиб борилаётганилиги англатмоқда. Ўзбекистоннинг халқаро рейтингларда ўрнини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартағи "Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш тўғрисида"²ги ПФ-5687-сон ва 2020 йил 2 июндаги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида"³ги ПФ-6003-сон Фармонлари билан белгиланган. Мазкур кўрсаткичларнинг ошиши реал секторда ҳам иқтисодий ўсишга ижобий таъсир қилмоқда.

¹ Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

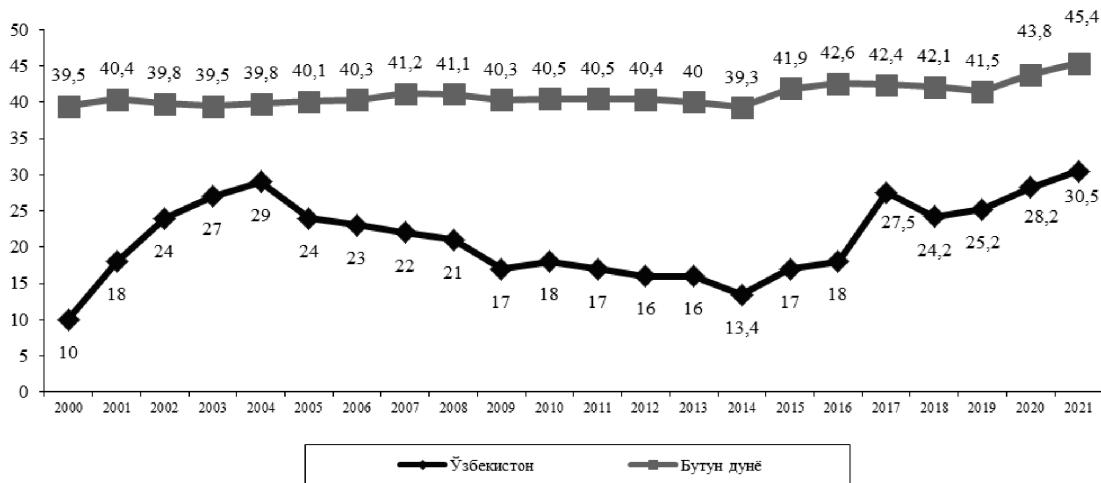
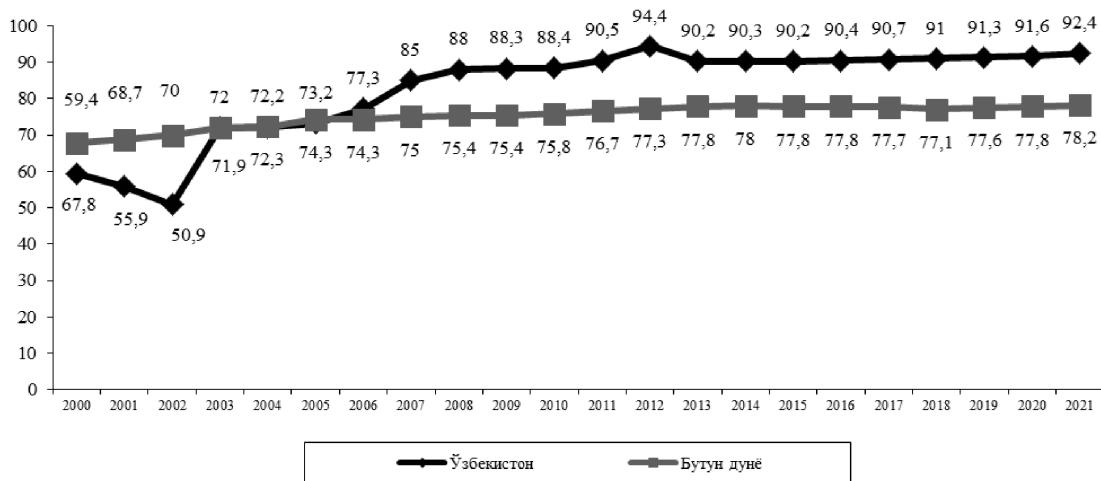
² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартағи "Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш тўғрисида"ги ПФ-5687-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4230916>

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июндаги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида"ги ПФ-6003-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4838762>

Иқтисодий эркинлик индексида Ўзбекистоннинг ўрни ошиб бораётган бўлсада, барча кўрсаткичларда бундай ўзгариш кузатилмаган. Баъзи кўрсаткичлар 80-100 балл "иқтисодиёт бутунлай эркин", баъзилари эса 0-49,9 балл "мутлақо эркин эмас" даражасини кўрсатмоқда. Қуйида Иқтисодий эркинлик индексининг Ўзбекистон ва бутун дунёдаги баъзи кўрсаткичларини таҳлил қилиб ўтамиз.

1-расмда Ўзбекистонда мулкчилик ҳуқуқлари ва уларнинг ҳимоя қилиниш даражасини ифода этадиган кўрсаткич 2000-2008 йиллар 30 балл, 2009-2010 йиллар 20 балл, 2011-2016 йиллар 15 баллни ташкил этиб, ўртача дунё даражасидан 15,6-28,6 балл паст. Ўзбекистонда амалга оширилган ислоҳотлар нафақат бу, балки бошқа кўрсаткичларга ҳам таъсир қилиб, уларнинг даражаси ўртача жаҳон даражасига кўтарилиди, баъзилари эса ундан ҳам юқори натижага эришди. Жумладан, мулкчилик ҳуқуқлари кўрсаткичи 2017-2021 йиллар 48-56,6 баллни ташкил этиб, 2020-2021 йиллар ўртача дунёдан 2-4 балл юқорилади. Лекин бу кўрсаткич ҳам салбий талқин этилади, чунки 60 баллдан кам бўлиши "иқтисодиёт асосан эркин эмас" лигини кўрсатади.

Муайян вақтдаги шаклланган мулк ҳуқуқи иқтисодий муносабатлар динамикасига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Мулк бўйича қонуний белгиланган имтиёзлар ва устувор йўналишлар кучли дастаклар сифатида чиқиб, иқтисодий алоқаларни амалга оширишга, жамоат манбаатлари тизимиши шакллантиришга таъсир қилади. Мулк ҳуқуқи бўйича шаклланган ушбу таъсир мамлакат аҳолисининг асосий қисмига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Чунки марказлашган режали иқтисодиётга эга мамлакатларда товарлар дефицитини келтирганлигини тарихда кўрганмиз.

2-расм. Ўзбекистон ва дунёда (ўртача) ҳукумат яхлитлиги кўрсаткичи¹.**3-расм. Ўзбекистон ва дунёда солиқ юки кўрсаткичи².**

2-расмда Ҳукумат яхлитлиги кўрсаткичи 2000-2021 йиллар мобайнида тўлқинсимон ўсиш тенденциясига эга бўлиб, 10-30,5 баллни ташкил этди. Лекин бу кўрсаткич дунё даражасидан бирмунча пастлигича (11-29 балл) қолмоқда. Сўнгги йилларда тафовут камайганлигига қарамай (15 балл), ушбу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган институционал ўзгаришлар бўйича ишларни давом эттиришларини англашмоқда.

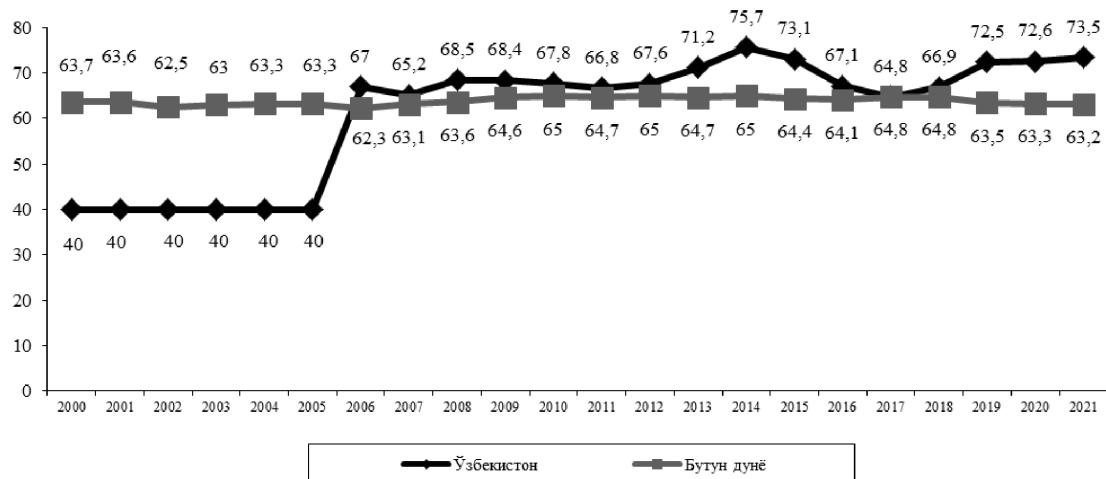
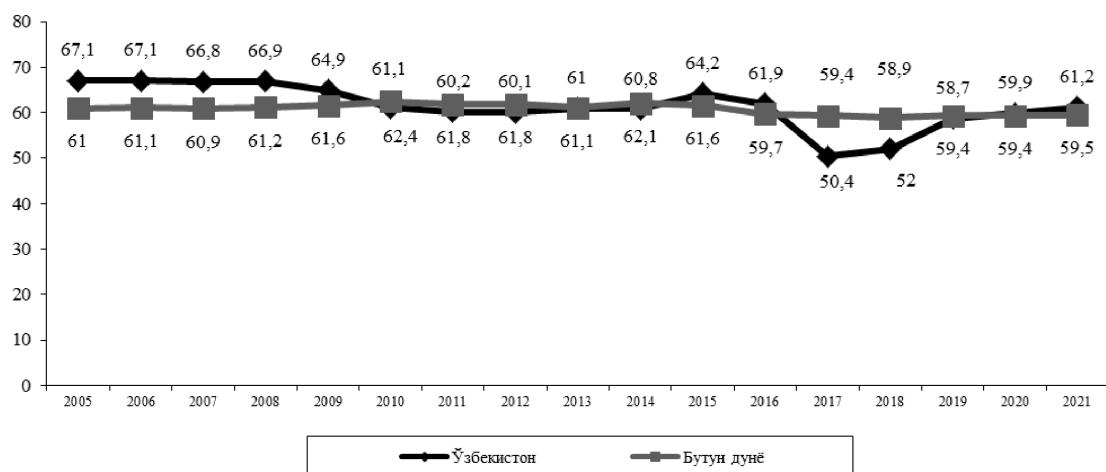
3-расмда Солиқ юки кўрсаткичи дунё бўйича бир қанча юқори (59-78) баллни ташкил этмоқда. Ўзбекистонда бу кўрсаткич фақат 2000-2003 йилларда дунё даражасидан паст бўлиб, 50,9-71,9 баллни ташкил этди. Кейинги 2004-2021 йиллар солиқ

юки кўрсаткичи дунё даражасидан (14 балгача) ва мутлақ даражада (94,4 баллгача) бирмунча юқори бўлғанлиги кузатилди. Бу солиқ қонунчилигида амалга оширилган ислоҳотларнинг натижасидир. Солиқ юки кўрсаткичи билан бирга 2017 йилдан бошлаб юритилаётган Фискал саломатлик кўрсаткичи ҳам юқори натижаларга эга. Бу албатта яхши. Юқорида айтиб ўтилганидек, таҳлил этилаётган кўрсаткичлар 80 баллдан юқори бўлиши бу кўрсаткичининг мутлақ эркинлигини кўрсатади ва солиқ юкининг камлигини кўрсатади.

4-расмдан кўришимиз мумкинки, тадбиркорлик эркинлиги кўрсаткичи 2000-2005 йиллар мобайнида нисбатан паст бўлиб, 40 баллни ташкил этган. 2006-2021 йилларда дунё ўртача даражасидан юқори бўлиб, 64,8-75,7 баллга баҳоланган. Шу билан таъкидлаш зарурки, келгусида бу кўрсаткичини 80 баллдан юқори, яъни

¹ Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

² Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

4-расм. Ўзбекистон ва дунёда тадбиркорлик эркинлиги кўрсаткичи¹.5-расм. Ўзбекистон ва дунёда меҳнат эркинлиги кўрсаткичи².

"мутлақ эркин" даражага кўтариш долзарб аҳамият касб этади.

Меҳнат эркинлиги кўрсаткичи 2005 йилдан юритила бошланди. 5-расмдан кўришимиз мумкини, 2005-2021 йиллар мобайнида Ўзбекистонда ва бутун дунёда бу кўрсаткич унча фарқ қилмасдан 60-65 балл атрофида ташкил этди. Бу меҳнат эркинлигининг ўртача даражада эркинлигидан далолат беради ва бу йўналишдаги институционал ўзгаришларни давом эттириш лозимлигини кўрсатади.

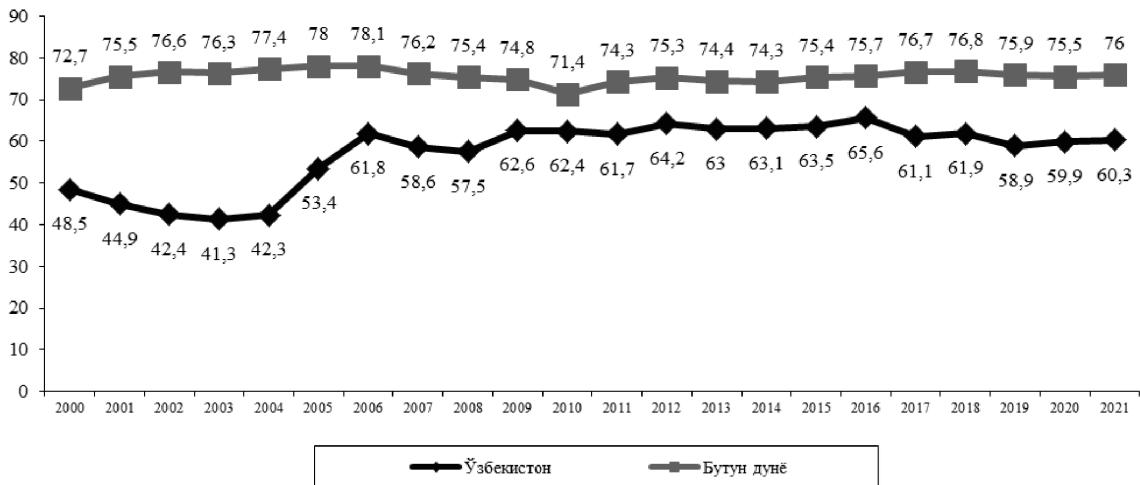
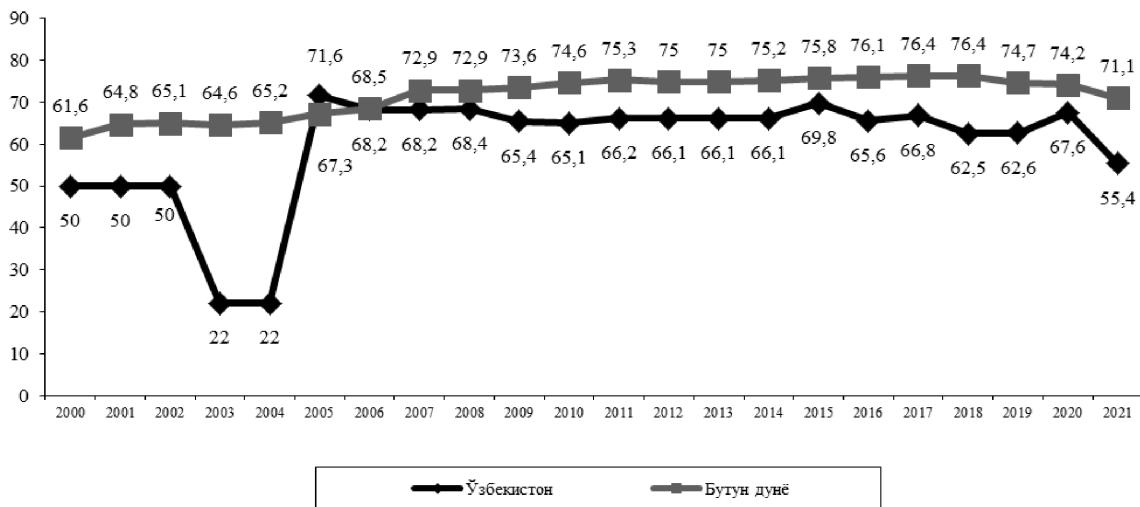
Иқтисодий эркинлик индексида Ўзбекистоннинг кам сонли кўрсаткичлари бутун дунё кўрсаткичларидан паст натижага кўрсатмоқда.

Шулардан биттаси Пул эркинлиги кўрсаткичидир. 6-расмда кўриниб турганидек 2000-2021 йилларда бу кўрсаткичининг Ўзбекистондаги натижаси яхшиланган бўлсада, ўртача дунё даражасидан 15 балл паст бўлиб, иқтисодиётнинг "ўртача даражада эркинлиги"ни кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги "2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида"ги ПФ-5992-сон Фармонида белгиланган асосий йўналишдаги вазифаларнинг бажарилиши ушбу кўрсаткичининг кўтарилишига олиб келади³.

¹ Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

² Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 15 майдаги "2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида"ги ПФ-5992-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4811025>

6-расм. Ўзбекистон ва дунёда пул эркинлиги қўрсаткичи¹.7-расм. Ўзбекистон ва дунёда савдо эркинлиги қўрсаткичи².

7-расм маълумотларига асосан Ўзбекистонда савдо эркинлиги қўрсаткичи бутун дунё қўрсаткичидан ўртacha 10-12 балл ортда қолиш билан бирга, 2021 йилда 55,4 балл билан "иқтисодиёт асосан эркин эмас" гуруҳига кирди. Бу салбий ҳолатдир. Бунга асосий сабаблардан бири сифатида Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо эмаслигини қўрсатишимиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Жаҳон савдо ташкилоти билан ишлаш бўйича идоралараро комиссия

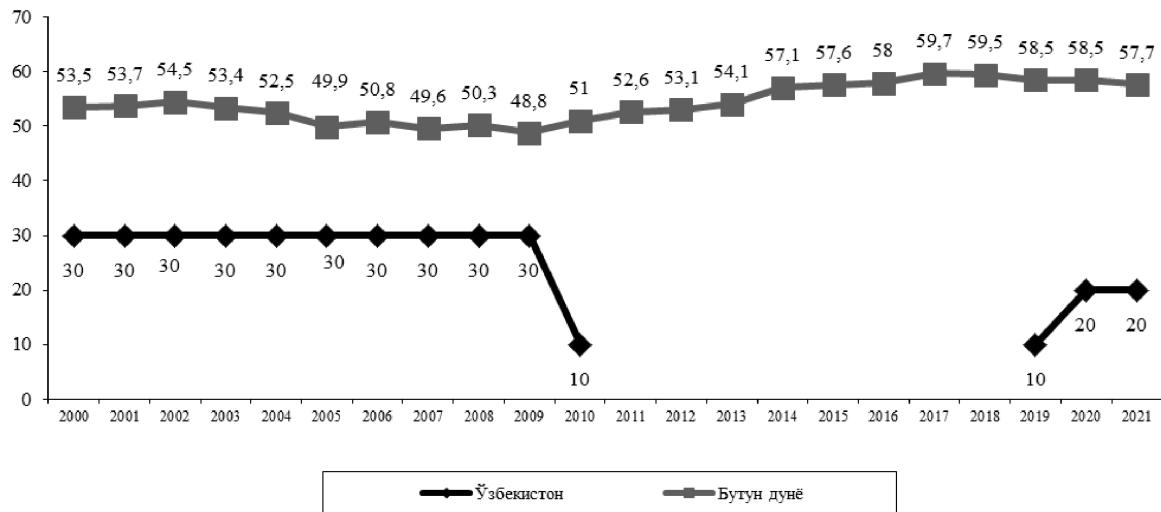
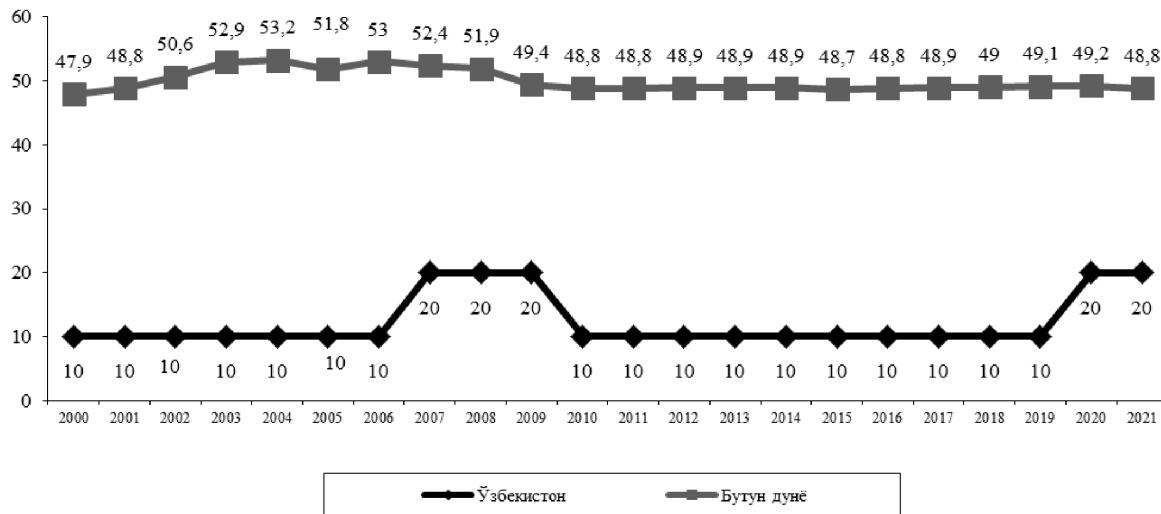
тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида"³ги Қарори Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига киришида муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий эркинлик индексининг Ўзбекистондаги энг паст қўрсаткичини инвестиция эркинлиги ташкил этади. Бу қўрсаткич 2000-2009 йилларда 30 балл, 2010 йили 10 балл, 2011-2018 йилларда аниқланмаган, 2019 йилда 10 балл, 2020-2021 йилларда 20 бални ташкил этди. Бу ўртacha дунё даражасидан (48,8-59,7 балл) анча паст бўлиб, "мутлақо эркин эмас"

¹ Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

² Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 28 майдаги "Жаҳон савдо ташкилоти билан ишлаш бўйича идоралараро комиссия тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида" 339-сон Қарори. <https://lex.uz/docs/4831763>

8-расм. Ўзбекистон ва дунёда инвестиция эркинлиги кўрсаткичи¹.9-расм. Ўзбекистон ва дунёда молиявий эркинлиги кўрсаткичи².

деб баҳоланди. Реал секторга инвестицияларнинг киритилиши кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этади. Демак реал сектордаги иқтисодий ўсиш бевосита инвестициялаш жараёни билан боғлиқ. Ўзбекистонда инвестиция эркинлиги кўрсаткичининг пастлиги бу соҳадаги ислоҳотларни изчил давом эттиришни зарур қилиб қўймоқда.

Иқтисодий эркинлик индексидаги молиявий эркинлик кўрсаткичидаги ҳам Ўзбекистон паст баллга эга. Жумладан, 2000-2006 ва 2010-2019 йилларда 10 балл, 2007-2009 ва 2020-2021 йилларда 10 балл, 2007-2009 ва 2020-2021 йилларда 10 балл.

¹ Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

² Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

ларда 20 балл. Бу жуда салбий натижга бўлиб, ўртача дунё даражасидан 30-40 балл паст ва мамлакатимизда молиявий эркинлик кўрсаткичи "мутлақо эркин эмас" даражадалигини англатади. Ўзбекистонда Халқаро рейтинг ва индекслар билан ишлаш бўйича Республика кенгаши ташкил этилган бўлиб, унинг асосий вазифалари сифатида давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизими такомиллаштириш белгилаб қўйилган³.

³ Ўзбекистон Ресpubликаси Президентининг 2020 йил 2 июнданги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида" ги ПФ-6003-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4838762>

5. Хулоса ва таклифлар.

Юқорида индекслар бўйича таҳлилимиз бизга институционал ўзгаришлар динамикасига таъсир этишда эндоген ва экзоген омилларни биргаликдаги ҳаракати зарурлигини кўрдик. Чунки экзоген ва эндоген омиллар, бир-бирини қоплаш жараёнида у ёки бу институтнинг шаклланиши ёки ривожланишида сезиларли ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунингдек бизнингча қулай иқлим шароити, инновацион ривожланиш ва мамлакатда асосий институционал шаклларни барқарорлаштиришга имкон беради.

Кўпинча ижтимоий институтларга омилларни таъсир даражаси яширин шаклда, бир институтнинг иккинчисига нисбатан кичик имтиёzlари бериш, ҳуқуқларнинг бир қисмини ўtkазиш ёки маълум бир шаклга аралаш муносабатларнинг пайдо бўлиши орқали содир бўлади. Амалдаги ижтимоий-иқтисодий тизим доирасида янги ташкилий шаклларнинг пайдо бўлишидаги асосий ўрин, бизнинг фикримизча, институционал ўзгаришларнинг ижобий динамикаси учун шароит яратишга йўналтириллади.

Институционал шаклларнинг ижобий динамикаси учун экзоген ва эндоген омилларни таъсир даражасини аниқлаш учун анъанавий ва инновацион шаклларнинг маълум бир ўзаро комбинациясини амалга ошириш лозим. Шунингдек, институтларни замонавий шаклга келтириш жараёнини тезлаштириш, аҳолининг фаровонлик даражаси ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган субъектив омилларни топиш лозим. Бунда ижобий институционал динамиканинг субъектив омиллари ижтимоий зарурий меҳнат сарфларни тежаш, инсонлар фаровонлигини ошириш ва уларнинг эҳтиёжларини оқилона қондириш ҳамда шахсий, гурухий ёки жамоавий, миллий ва глобал манфаатларга асосланади.

Субъектив омилларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ҳар доим ҳам институционал ўзгаришларнинг динамик жараёnlарига бевосита таъсир қилмайди, аксарият ҳолларда бу жараёнга билвосита таъсир кўрсатадилар. Масалан, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш субъектив омил бўлиб, хусусий ва жамоа мулк шакллари ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга ёрдам бериш, янги институционал шаклларнинг шаклланишига таъсир қилишдир. Субъектив ва

объектив омиллар жамиятнинг айрим гурухлари учун хаёлий нафлар, мулкчилик муносабатлари ҳуқуқий асосларининг ўзгариши, илмий-техник тараққиётiga бошлаган янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши билан ҳам боғлиқ.

Агар маълум бир вақт оралиғида институционал ўзгаришлар учун барча шарт-шароитларни баҳоласак, у ҳолда объектив ва субъектив шароитларнинг ажралмас бўлгаги сифатида қараш, институционал ўзгаришларнинг динамикаси учун қулай ёки ноқулай шароитлар ташкил этади. Объектив шароитларга атроф-муҳит, иқтисодий ва демографик омил, мавжуд илмий-техник салоҳиятдан самарали фойдаланиш, ўрта муддатли ва қисқа муддатли циклли жараёnlар билан ўзаро боғланиш, шунингдек жаҳон минтақавий тажрибалари ҳам зарур. Институционал ўзгаришларнинг ижобий динамикаси учун шарт-шароитлар ушбу жараённинг ташқи зарурий шарти бўлиб, унинг моҳиятига сезиларли таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ўсиш назарияларида келтирилган юқоридаги омиллар билан бирга, эквивалент ривожланиш омили - жамият иқтисодий институтларининг самарадорлик даражаси ҳам мавжуд. Юқори самарали институтлар, мулк ҳуқуқи ва шартномавий муносабатларнинг замонавий тизими барқарор ва юқори суръатли иқтисодий ўсишнинг асосидир.

Таҳлилга асосланиб юқори самарали замонавий институционал иқтисодий тузилманинг белгиларини ажратиб олишимиз мумкин. Булар:

- ишчи кучининг юқори касб малакаси ва маълумот даражаси;
- асосий воситалар, бинолар, иншоотлар, ускуналар ва бошқа капиталлаштирилган ресурсларда моддийлаштирилган самарали капитал;
- замонавий техник ва иқтисодий тизимга мос келадиган илмий-техник тараққиёт даражаси;
- бир томондан мавжуд мулкий муносабатларни ҳимоя қилишни ва бошқа томондан уларни барқарор демократик тамойиллар асосида такомиллаштиришни таъминлайдиган ҳуқуқий меъёрларнинг ривожланиши;
- интеллектуал мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, муаллифлик ҳуқуқини такомиллаштириш, лицензиялар, саноат намуналари, патентлар, савдо белгиларини ҳимоя қилиш.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартағи "Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш тұғрисида"ғи ПФ-5687-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4230916>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги "2020-2025 йилларга мүлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тұғрисида"ғи ПФ-5992-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4811025>
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 28 майдаги "Жаҳон савдо ташкилоти билан ишлаш бүйича идоралараро комиссия тұғрисидаги низомни тасдиқлаш хақида" 339-сон Қарори. <https://lex.uz/docs/4831763>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июндаги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тұғрисида"ғи ПФ-6003-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4838762>
5. Каландаров Р.А. Иқтисодиётнинг реал сектори ривожланишига институционал ўзгаришларнинг таъсирини ошириш йўллари. Халқаро молия ва ҳисоб 2021. №3. <https://www.interfinance.uz/en/arxiv/269-3-2021>
6. Клейнер Г. Особенности формирования экономических институтов в России. Экономика и математические методы. 2003. т. 39. №3. https://kleiner.ru/wp-content/uploads/2014/11/osoben_2003.pdf
7. Kydland F., Prescott E. Time to Build and Aggregate Fluctuations Econometrica. 1982. Vol. 50. No 6. <https://www.jstor.org/stable/1913386>
8. Муминов Н.Г., Хамраев О.Я. Концепция «нового государственного управления» и зарубежный опыт в сфере социального партнерства // Актуальные научные исследования в современном мире (Украина). №6 (38), часть 4. 2018. С. 119-123
9. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги "Начала". 1997.
10. Норт Д. Пять тезисов об институциональных изменениях Вашингтонский университет. г. Сент Луис. <http://research.by/webroot/delivery/files/ecowest/1999n4r01.pdf>
11. WIPO Всемирная организация интеллектуальной собственности. Глобальный инновационный индекс <https://www.wipo.int/publications/ru/series/index.jsp?id=129>
12. Global Innovation Index 2021. Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis. P.P. 30-31. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf
13. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>